

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
1**

**ARMENIAN FOLK CULTURE
XVII**

**TRADITION AND MODERNITY
IN ARMENIAN CULTURE**

FESTSCHRIFT FOR
STEPAN LISITSIAN
ON THE OCCASION OF HIS 150TH BIRTHDAY

YEREVAN
IAE PUBLISHING HOUSE
2018

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
XVII**

**ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ**

ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

***Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ***

Խմբագրական խորհուրդ

Պավել Ավետիսյան (*գլխավոր խմբագիր*), Լևոն Աբրահամյան,
Գրիգոր Արեշյան, Ռուբեն Բաղալյան, Պիտեր Քաուի,
Տորք Դալալյան (*սպարասխանատու քարտուղար*), Պատրիկ
Տօնապետեան, Միհրան Գալստյան, Սարգիս Հարությունյան,
Թամար Հայրապետյան, Լորի Խաչատուրեան, Թեո վան Լինտ,
Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան,
Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Ջուստո Թրաինա

Editorial Board

Pavel Avetisyan (*editor-in-chief*), Levon Abrahamian, Gregory Areshian,
Rouben Badalyan, Peter Cowe, Tork Dalalyan (*assistant editor*),
Patrick Donabédian, Mihran Galstyan, Sargis Harutyunyan, Tamar
Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyun,
Armen Petrosyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith,
Giusto Traina

Համարի խմբագիրներ՝

Հարություն Մարության, Թամար Հայրապետյան, Սուրեն Հոբոսյան

Հ 241 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1: Հայ ժողովրդական մշակույթ, XVII: Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում / ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. և ազգագր. ինստ.: Խմբ. Հ. Մարության, Թ. Հայրապետյան, Ս. Հոբոսյան. – Եր., ՀԱԻ հրատ., 2018. – 508 էջ: (Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1):

Ժողովածուն նվիրված է ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին: Նախատեսված է հումանիտար և հասարակական ոլորտի գիտնականների և հայոց մշակույթով հետաքրքրված ընթերցողների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	9
1. Ստեփան Լիպիցյան (ծննդյան 150-ամյակի առթիվ) <i>Լիլիա Վարդանյան</i>	11
I. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՍՐԲԱԴԱՍՈՒՄ	
2. «Թշնամու» կերպարի ձևավորման մեխանիզմները՝ որպես՝ բռնության զանգվածայնությունն ապահովող գործոններ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում <i>Հասմիկ Գրիգորյան</i>	18
3. Մուսա լեռան հերոսամարտը՝ ըստ ականատես վերապրողների վկայությունների <i>Վերժինե Սվազլյան</i>	27
4. Անդրանիկ Բանահյուսական կերպարը <i>Ալվարդ Ղազիյան</i>	41
5. Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասումը՝ որպես մշակութային երևույթ <i>Հարություն Մարության</i>	54
II. ՍՏԱԼԻՆԻԶՄ. ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՕՐ	
6. Кампания этнической депортации армян в 1949г. и подконтингент «турки» среди спецпереселенцев «с Черноморского побережья» <i>Грануш Харатян</i>	66
7. Ալթայյան արտորը՝ որպես նորամուծությունների աղբյուր <i>Լևոն Արրահամյան</i>	81
8. Անաստաս Միկոյանի արձանի տեղայնացումը՝ որպես «հիշողության վայր» <i>Հասմիկ Կնյազյան</i>	90
III. ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆ-ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ- ՆԵՐԳԱՂԹՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
9. Սերնդափոխության հիմնախնդիրները հայրենակցական միություններում <i>Աննա Մարկոսյան</i>	106
10. «Պանդի ուխտը»՝ որպես գետաշենցիների ինքնության հարացույց <i>Գայանե Շազոյան, Արսեն Հակոբյան, Վիկտորիա Խորշոռյան</i>	116
11. Ադրբեջանահայ փախստականների (1988-1992թթ.) ինտեգրման և քաղաքացիության ձեռքբերման գործընթացը <i>Շուշանիկ Ղազարյան</i>	126

12.	Հայաստան տեղափոխված սիրիահայերի հարմարվելու գործընթացը <i>Արմենուհի Սյրեփանյան</i>	135
13.	Լեզուն որպես սիրիահայերի մշակութային ադապտացիայի կարևոր բաղադրիչ (Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն) <i>Գայանե Հակոբյան</i>	143
IV. ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԻՐԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ		
14.	Փողի տեսակները և դրանց ծիսական նշանակությունը <i>Արմինե Զոհրաբյան</i>	156
15.	Հայկական գորգերի հորինվածքների ու զարդանների դրսևորումները միջնադարյան իսպանական գորգերում <i>Լիլիա Ավանեսյան</i>	168
16.	Վիշապազարդ վզնոցներ <i>Սարգիկ Բարայելյան</i>	179
17.	К вопросу о популяризации этнографических артефактов и коллекций в современных условиях рыночных отношений <i>Лианна Геворкян</i>	193
V. ՀԱՎԱՏՔ, ԾԵՍ ԵՎ ՏՈՆ		
18.	Трепанации в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке (по антропологическим материалам из могильников с территории Лорийского района Армении) <i>Анаит Худавердян, Сурен Обоян</i>	206
19.	Հրաշքի գործունը Մոկաց կրոնատեղեցական ավանդություններում <i>Էսթեր Խեմճյան</i>	217
20.	Մարմնից դուրս գտնվող հոգին հայկական հրաշապատում հեքիաթներում <i>Թամար Հայրապետյան</i>	231
21.	Աստվածահայտնության քառասնորդաց (հիննակաց) պահքը (պատմական համառոտ ակնարկ) <i>Հասմիկ Արրահամյան</i>	243
22.	Աղվանքում Վարազ-Տրդատի վահանով վերաբերման ծեսի մասին <i>Արրակ Դարադյան</i>	255
23.	Թատերականացված ծեսի սեղմ արտացոլումը մի բուսանվան մեջ <i>Էմմա Պետրոսյան, Զարուհի Սուջյան</i>	263
24.	Թաղումներ, որոնք կարելի է լուսանկարել և թաղումներ, որոնք չի կարելի լուսանկարել <i>Սմբար Հակոբյան</i>	269

25.	Սամցխե-Ջավախքի հայ կաթոլիկ համայնքը (պատմագագարական ուսումնասիրության փորձ) <i>Սոսե Գրիգորյան</i>	279
VI. ՍՐԲԱՎԱՅՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻ		
26.	Արագածի Տիրինկատար սրբավայրը <i>Արսեն Բորոխյան</i>	290
27.	Միջնադարյան Սաղմոսավանքի սրբությունները <i>Աշոտ Մանուչարյան</i>	302
28.	Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց աւանդազրոյցներուն և հաւատալիքներուն մէջ <i>Յակոբ Չոլաքեան</i>	313
29.	Երկու եկեղեցի, երկու համայնք. նորակառույց եկեղեցիների կրոնա-սոցիալական ենթաստեքստը <i>Յուլիա Անպոնյան</i>	328
VII. ԺԱՄԱՆՑ		
30.	Սրճարանային միջավայրը Երևանում. արևելյան տարածք՝ արևմտյան հետազծով <i>Գոհար Սյրեփանյան</i>	340
31.	Ազատ ժամանակի կառուցվածքի փոփոխությունները Հայաստանի Հանրապետության քաղաքային բնակավայրերում <i>Ռուբեն Օհանջանյան</i>	353
VIII. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԽՈՍՈՒՅԹ ԵՎ ՎԱՐՔ		
32.	Մշակույթի և արդի մի շարք հիմնախնդիրների փոխառնչությունները հայաստանյան հանրային ընկալումներում <i>Նիկոլ Մարգարյան, Մելինե Թորոսյան</i>	366
33.	Միջսեռային հաղորդակցության որոշ առանձնահատկություններ հետխորհրդային Հայաստանում <i>Լիլիթ Մանուկյան</i>	383
IX. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆ		
34.	Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում 17-րդ դարում՝ ըստ պատմագիրներ Ջաքարիա Քանաքեղոցու և Ջաքարիա Ազուլեցու <i>Քրիստինե Պապիկյան</i>	392
35.	Վայրի մրգերի հավաքչության արդի դրսևորումները Լոռիում <i>Անժելա Ամիրխանյան</i>	403
X. ՀԵՐՈՍԱՎԵՊ		
36.	Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը <i>Արմեն Պետրոսյան</i>	414

37.	Արամ Ղանալանյանը՝ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի պատումների գրառող և վերամշակող <i>Աննա Պողոսյան</i>	426
38.	Կրոնաժխական տարրերը «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում <i>Սարգիս Հարությունյան</i>	439
XI. ՀԵՔԻԱԹ		
39.	Նվիրատու և խորհրդատու կենդանիները հայ ժողովրդական հեքիաթներում <i>Մարինե Խեմէյան</i>	446
40.	Հեքիաթասացությունը մեր օրերում <i>Նվարդ Վարդանյան</i>	458
XII. ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԺԱՆՐԵՐ		
41.	Մանկական զվարճախոսությունների թեմատիկ դրսևորումները <i>Արմեն Սարգսյան</i>	470
42.	Բանահյուսական և ազգագրական նյութերի կենցաղավարումը Արարատի մարզի Վեդու տարածաշրջանում <i>Սվետլանա Վարդանյան, Հասմիկ Մարգարյան</i>	484
43.	Հայերեն յուրահատուկ բառեր Թուրքիայի համշենցիների խոսվածքում <i>Սերգեյ Վարդանյան</i>	491
	Հապավումներ	503
	Contents	504

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՍԱՂՄՈՍԱՎԱՆՔԻ ՍՐԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Աշոտ Մանուչարյան*

Միջնադարում Սաղմոսավանքը հայտնի է եղել ոչ միայն վարդապետական բարձրագույն դպրոցով, հարուստ գրադարանով, այլև իր հարկերի ներքո պահվող քրիստոնեական սրբություններով: Դրանց թիվը եղել է ինը, որոնցից չորսը՝ խաչ, մեկը՝ խաչքար, երկուսը՝ սրբերի մասունքներ (ս.Հակոբ Մծբնացու Աջը, ս.Հակոբ Տյառնեղբոր Մատը) և երկու գերեզման, որոնք պատկանում են վանքի նշանավոր առաջնորդների: Այդ սրբությունների մի մասն այսօր էլ կա, թե՛ Մայր Աթոռ Ս.Էջմիածնում, թե՛ Սաղմոսավանքի տարածքում:

Բանալի բառեր. Սաղմոսավանք, սրբություն, խաչ, միջնադար, բարձրագույն, դպրոց, հարուստ, գրադարան, քրիստոնեական, մասունք, նշանավոր, առաջնորդ:

Միջնադարում յուրաքանչյուր վանքի հայարտությունն է եղել իր խնկարույր հարկերի ներքո քրիստոնեական բազմապիսի սրբությունների, մասունքների ու նշխարների առկայությունը, որոնցով նրանք նույնիսկ ճանաչվել, կոչվել ու հոչակ են վայելել: Սաղմոսավանքն այդ առումով բացառություն չէ, դեռ ավելին, Հայաստանում դժվար գտնվի մի վանք, որ իր սրբությունների քանակով մրցակցի Քասաղի անդնդախոր կիրճի ամենախոր հատվածի աջակողմյան ձորափին վեհորեն խոյացող հոյակերտ այդ պատմական մենաստանի հետ:

Սաղմոսավանքն իր վերագարթնքից հետո (1215 թ.) հոչակվել է ոչ միայն սեփական մատենադարանի հարուստ հավաքածուով, հին մագաղաթյա, երկաթագիր, հազվագյուտ ձեռագրերով և այդ առումով համեմատվել Կիլիկիայի հայոց թագավորության մայրաքաղաք Սսի հետ¹, այլև բազմաթիվ սրբություններով, որ մեծ հոգածությամբ ու երկյուղածությամբ երկար դարեր պահվել ու պատվել են նշանավոր ուխտի սրբարաններում:

* ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վիմագրության բաժնի ավագ գիտաշխատող, Երևանի պետական համալսարանի աստվածաբանության ֆակուլտետի դոցենտ, պատմական գիտությունների թեկնածու:

1 Տե՛ս *Իշխանյան Ռ.*, Հայ մատենագիտության պատմություն, պր. Ա, V–XVII դարեր, Երևան, 1964, էջ 53:

Սաղմոսավանքի սրբությունների ու մասունքների մասին մեզ համարյա ամբողջությամբ առաջինն իրազեկում է այդ մենաստանին քաջածանոթ Վարդան Արևելցին, որը 1267 թ. Այրարատ աշխարհի կողմնապետ Քուրդ Ա իշխանաց իշխանի հովանավորությամբ Խոր Վիրապի վարդապետական բարձրագույն դպրոցը վերաբացեց Վաչուտյանների հոգևոր կենտրոնում: Պատմիչը հայտնում է. «Եւ ի յտն Արագածոյ Սաղմոսավանքն, ուր կայ *օձահալած սուրբ Նշանն* եւ Արագածայ սուրբ Նշանն եւ Յոհանավանքն, ուր կայ *վարշամակն Քրիստոսի*»: [այստեղ և այլուր մեջբերումների միջի շղա-ները հեղինակին են – Ա.Մ.]² Մի այլ տեղ Վարդան Արևելցին նշում է, որ Սաղմոսավանքում է «եւ սուրբ անապատն Հրեշտակաբնակ ու կայ *սուրբ Նշանն Արագածոյ*, եւ *Օձահալած սուրբ Նշանն*, որ ունի մասն ի Կենաց Փայտէն արինաներկ եւ առնէ նշանս մեծա-մեծս ի յօձահարս եւ յամենայն պատահարս եւ *աստուածընկալ սուրբ Նշանն*, *Գոռզ սուրբ Նշանն*, *Տէրունական սուրբ Նշանն*, եւ սուրբ Յակոբայ Մծբնայ հայրապետի աջն, և *սուրբ Յակոբայ Տեսոնէորօր մարն եւ գերեզմանն Ականաարեան սուրբ վարդապետին Գրիգորի...*»³:

Եվ այսպես, իրազեկ պատմիչի վկայությամբ Սաղմոսավանքում 13-րդ դ. եղել է ութ սրբություն, որից հինգը՝ սբ. Նշանի տեսքով, այսինքն՝ խաչի:

Այդ բազմահավաք սրբություններից առաջինը *Արագածի սուրբ Նշանն* է, որը կապված է ս. Գրիգոր Լուսավորչի անվան հետ: Հայտնի է, որ կյանքի վերջին շրջանում Գրիգոր Լուսավորիչը հայրապետական աթոռը հանձնում է իր կրտսեր որդուն՝ Արիստակեսին, իսկ ինքը հեռանում Արագած լեռը՝ ճգնակեցության: Սաղմոսավանքի կոնդակի մեջ պատմվում է, որ Լուսավորիչն իր հետ ուներ «գմասն ի կենաց փայտէն», սուրբ առաքյալների և ՄԲ Կարապետի (Հովհաննես Մկրտչի) նշխարներ, որոն-

2 Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի, Բարիզ, 1960, էջ 15: Հիսուս Քրիստոսի վարշամակի հարցը այլ քննարկման նյութ է, բայց բացառված չէ, որ այն Ճենովայի հայոց Ս. Բարդուղիմեոս եկեղեցում (14-րդ դ.), որ այսօր էլ այն պահվում է, հայտնված լինի Հովհաննավանքից: Այստեղ է պահվել նաև ս. Ստեփանոս Նախավկայի աջը: Այն ս. ուխտին է նվիրել Սյունյաց Գրիգոր թագավորի (1094–1166) դուստր Շուշիկը, որը Բաղարբերդի անկումից հետո (1170) հայածական եկել է Հովհաննավանք, վախճանվել ու թաղվել այդտեղ (տես արձանագրությունը՝ *Ղաֆաղարյան Կ.*, Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, Եր., 1948, էջ 77): Ըստ Դավրիժեցու՝ մոտավորապես 1607 թ. Կարբիում հաստատված ջալալի Թոփալ Օսման փաշայի հրոսակները ոմն Արդուտահման Մուսլիմի գլխավորությամբ թալանել են Հովհաննավանքը՝ իրենց հետ տանելով այդ մենաստանի սրբությունները: Տես *Առաքել Դավրիժեցի*, Գիրք պատմութեանց (խմբ. Գ. Վ. Աբգարյան, աշխատասիրությամբ Լ. Ա. Խանլարյանի), Երևան, 1990, էջ 104:

3 Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի, էջ 26–27:

ցից նա պատրաստել էր «սուկայի ՄԲ Նշանն, որ ասի Արագածի ՄԲ Նշան»:

Մագաղաթյա կոնդակում այնուհետև նկարագրվում է, թե ինչպես ՄԲ Լուսավորիչը ամռանը բնակվում էր ՄԲ Արագածում, իսկ ձմռանը՝ Սաղմոսավանքի կիրճի իր ձեռամբ հիմնադրված անապատում, մինչև որ Տրդատ արքայի ու հայոց մեծամեծների թախսանձանքով նա իջնում է լեռան վրայից, գալիս վերոհիշյալ հրեշտակաբնակ անապատի մենաստանը և այնտեղ տեղադրում Արագածի սուրբ նշանը. «Եւ եղիր անդ զՄԲ Նշանն Արագածի ի պատիւ տեղոյն և ՄԲ տաճարացն»⁴:

Նկ. 1. Արագածի ս. Նշան: Պահվում է Ս. Էջմիածնի գանձատանը:

Ջաքարիա Ագուլեցի մատենագիրը 1672թ. հուլիսի 15-ին, կիրակի օրը՝ Վարդավառին, այսինքն Հիսուս Քրիստոսի Պայծառակերպության տաղավար տոնին «դարձեալ գնացի Սաղմոսավանք, Լուսաւորչի իւր ձեռամբ շինած խաչն համբուրեցի...»⁵:

19-րդ դ. առաջին կեսին Հովհ. Շահխաթունյանցն Էջմիածնի Մայր Աթոռում պահվող սրբությունների թվարկման շարքում անդրադառնում է Արագածի սբ. Նշանի պահարանին⁶: Այն, ինչպես թիկունքի մակագրու-

4 Տես Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագիր N 8061:

5 Ջաքարիա Ագուլեցու Օրագրությունը, Երևան, 1938, էջ 108:

6 Տես *Յովհաննէս եպօ. Շահխաթունեանց*, Ստորագրութիւն կայօղիկէ Էջմիածնի և իննգ զաւառացն Արարատայ, Ս. Էջմիածին, Երևան, 2014, էջ 50–51:

թյունն է վկայում, պատրաստել է Սաղմոսավանքի շինարար առաջնորդ Գաբրիել վրդ. Կարբեցին (1656–1661, 1662–1674):

Սաղմոսավանքի երկրորդ սրբությունը *Օձահալած սուրբ Նշանն* է: Վարդան Արևելցու վերը մեջբերված վկայությունից պետք է կռահել, որ այն նույնպես պատրաստել է Գրիգոր Լուսավորիչը: Այն իր մեջ կրել է Հիսուսի Խաչափայտի մաս և ունեցել օձեր վանելու ու պատուհասներից զերծ պահելու աստվածահրաշք գործություն: Առհասարակ, Սաղմոսավանքի կողմերում, հատկապես անդնդախոր կիրճում, շատ են օձերը: Գրող, քարանձավագետ Է.Սարգսյանն իր գրքում զետեղել է ժողովրդական մի ավանդապոստ. «Երբ օձը մարդուն կծում է, երկուսն էլ շտապում են Սաղմոսավանք: Եթե մարդն է շուտ տեղ հասնում, օձն է սատկում, իսկ եթե օձն է տեղ հասնում, մարդն է մահանում»⁷:

Սաղմոսավանքի երրորդ սրբությունը *Աստվածընկալ սուրբ Նշանն* է: Աստվածընկալ նշանակում է աստվածակիր, այսինքն՝ Նշան՝ Խաչ, որ իր մեջ կրել է Հիսուս Քրիստոսի մասունք: Քանի որ Գրիգոր Լուսավորիչն Արագածում ճգնելիս իր մոտ ունեցել է կենաց փայտի (Հիսուս Քրիստոսի խաչափայտի) մաս, հետևապես պետք է ենթադրել, որ այդ խաչը նույնպես նա է պատրաստել:

Հովհ. Շահխաթունյանցը Մայր Աթոռում պահվող սրբություններից նկարագրում է «տապանակ փոքրադիր արծաթի հարթ շինուածով. սա անուանի Աստուածընկալ Սուրբ նշան, — բայց սխալ ենթադրում, — գուցե իցէ Աստուածընկալ վանացն ի Նիզ գաւառի»⁸:

Սաղմոսավանքի չորրորդ սրբությունը *Գոռուզ սուրբ Նշանն* է: «Գոռուզ» բառն ըստ բառարանային ստուգաբանությունների՝ նշանակում է «գանգուր», «ընկույզի միջուկ»:⁹ Կարելի է ենթադրել, թե այդ խաչի թևերն ունեցել են ալիքաձև ոլորուն տեսք, բայց հակված ենք կարծելու, որ «գոռուզ»-ը լատին. *crux* (խաչ) բառի արտասանության հայկական խոսվածքային ձևն է: Հնարավոր է՝ այն կաթոլիկ խաչ է եղել (Հիսուս Քրիստոսի պատկերով)՝ Սաղմոսավանքում հայտնված հայ-լատին եկեղեցական հարաբերությունների արդյունքում:

Հինգերորդ սրբությունը *Տէրունական սուրբ Նշանն* է: Մեր պրպտումներն այս խաչը գտնելու ուղղությամբ հանգեցրին հետևության, որ դա այն բարձրարվեստ, գեղաքանդակ խաչքարն է, որ ազուցված է Սաղմոսավանքի գավթի վեցասյուն ոռտոնդայի ներքևի երդիկի տասներ-

7 *Սարգսյան Է.*, Քարանձավները բացում են իրենց գաղտնիքները, Երևան, 1989, էջ 119–120:

8 *Յովհ. Շահխաթունեանց*, նշվ. աշխ., էջ 51:

9 Տե՛ս «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հ. 1, Վենետիկ, 1836, էջ 585: *Ղազարյան Ա., Ավերիսյան Հ.*, Միջին հայերենի բառարան, հ. Ա, Երևան, 1987, էջ 158:

կունիստանի վեղարի արևմտահայաց, կենտրոնական նիստին՝ ներքնամասում հռչակավոր Վաչե Ա Վաչուտյան Ամբերդցու հետևյալ հիշատակագրությամբ¹⁰.

ՄԲՆՆԱՏԻՐՈՒՆԿՆՎԱԶԻՒԹԵՔԻԱԻԱՆԱՆ

ՄԲ ՆՇԱՆ ՏԵՐՈՒՆԱԿԱՆ, ՎԱԶԷԻ ԼԵՐ ՔԱԻԱՐԱՆ:

Սկ. 2. Տերոնական ս. Նշան: Սաղմոսավանքի գավթի երդիկ:

Այս հինգ սրբություններով ավարտվում է Սաղմոսավանքի պատվելի, մեծարելի խաչերի շարքը:

Վեցերորդ սրբությունը *Սուրբ Յակոբայ Մծբնայ հայրապետի աջն* է: Ավելորդ չենք համարում հիշեցնել, որ 4-րդ դ. համաքրիստոնեական սուրբ Հակոբ Մծբնացին բարձրացել է Արարատ լեռը՝ «Նոյյան տապանը գտնելու, բայց Մասիսի լանջերին հոգնել է և ննջել: Ըստ ավանդության, Աստուծո հրեշտակը նրան մատուցել է Նոյյան տապանից փայտի կտոր:

10 *Պերրոսյանց Վ.*, Սաղմոսավանք. – Էջմիածին, 1981, է. էջ 56, նաև՝ մեր դաշտային օրագիրը: Վ. Պետրոսյանցն այս հիշատակությունը վերագրում է Վաչե Բ Վաչուտյանին, մինչդեռ, ըստ մեր ընդօրինակած նորահայտ արձանագրության, թե՛ գավթի կառուցողը, թե՛ այդ հիշատակագրության հեղինակը Վաչե Ա Վաչուտյանն է: Հարցի շուրջ տե՛ս *Մանուչարյան Ա.*, Քուրդ Ա Վաչուտյանի երկու արձանագրության վերծանություն. – «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2015, N 2, էջ 48, նաև՝ նույնի, Սաղմոսավանք, Երևան, 2015, էջ 41, տողատակ:

Այստեղ, որտեղ Հակոբ Մծբնացին հրեշտակից ստացել է Նոյյան տապանի կտորը, հիմնվել է Ակոռիի Ս. Հակոբ վանքը. Այստեղ էլ պահվել են Հակոբ Մծբնա հայրապետի մատի ոսկորը և Նոյյան տապանի փայտի կտորը՝ միմյանց շղթայով ամրացված (այժմ Հակոբ Մծբնացու Աջի հետ այդ փայտի կտորը պահվում է Ս. Էջմիածնի վանքում)»¹¹:

Նկ. 3. Ս. Հակոբ Մծբնացու Աջը: Պահվում է Ս. Էջմիածնի գանձատանը:

Ղ. Ալիշանի իրազեկմամբ. «Յիշեալ մասն նշխարաց սրբոյ Մծբնացոյն պահի արդ յԷջմիածին, յաջաճն պահարանի, յորում գրեալ է յամի 1658. «Արդ ես Յակոբ կաթողիկոս Ջողայեցի՝ յաջորդեալ յաթոռ սրբոյն Լուսաւորչի ի Ս. Էջմիածին, տեսեալ զԱջ սրբոյն Յակոբայ Մծբնայ հայրապետին յիշատակ ի դոռն Սաղմոսավանաց, բայց էր կարի խրթին և ի խորտակեալ պահարան մի, նորոգեցի վայելոյ յորինուածքով և եղի յիշատակ և ի նոյնում վանս Սաղմոսաց, անեղծանելի արձան ի թվիս Հայոց ՌՃԷ ամին»¹²:

Սաղմոսավանքի յոթերորդ սրբությունը *Սուրբ Յակոբայ Տեառնեղբոր մատն* է:

Հակոբ Տյառնեղբայրն աստվածաշնչյան սուրբ է, Հիսուս Քրիստոսի «եղբայրներից» մեկը: Ըստ ավանդության՝ եղել է Երուսաղեմի առաջին եպիսկոպոսը: Նրա կապակցությամբ Շնորհք արքեպիսկոպոսը գրում է. «Այս Յակոբոսին յիշատակն ալ Զերեդեան Յակոբոսին պէս, սերսօրէն կապուած է մեր եկեղեցիին հետ: Նահատակութենէն յետոյ իր մարմինը բերուած ու թաղուած է իր տան պարտեզին մէջը, ուր թաղուած էր նաև Յակոբոս առաքեալին գլուխը: Այն տան տեղւոյն վրայ շինուած է Երոսաղեմի Պատրիարքութեան մայր տաճարը, որ այս իսկ պատճառով կը կոչուի «Սրբոց Յակոբեանց Տաճար», այսինքն՝ «Սուրբ Յակոբներու Եկեղեցին»¹³:

11 «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 521:

12 Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 164:

13 *Գալուստեան Շնորհք արքեպիսկոպոս*, Աստուածաշնչական սուրբեր, Երևան, 1997, էջ 204:

Չի բացառվում, որ ս. Հակոբ Տյառնեղբոր մատը Սաղմոսավանքում հայտնված լինի Վաչեի կամ Քուրդի՝ Երուսաղեմ ուխտագնացություն կատարելու արդյունքում:

Սաղմոսավանքի ութերորդ սրբությունն է՝ *Գերեզմանն Ականապետ սուրբ վարդապետին Գրիգորի*: Գրիգոր Ականատես վարդապետը եղել է Վաչուսյանների կողմից Սաղմոսավանքի վերագարթոնքի անդրանիկ առաջնորդը:

Նկ. 4. Գրիգոր Ականատեսի ենթադրյալ գերեզմանը: Սաղմոսավանքի հարավարևմտյան բակ:

Նա Ականատես է կոչվում այն պատմության պատճառով, որ մեզ հայտնում է Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը (1763–1780), թե երբ ս. Գրիգոր Լուսավորիչը ճգնում էր Արագած լեռան գագաթին «և այնտեղ էր անցկացնում բազում օրեր, որտեղ և կառուցեց մի փոքրիկ տաճար՝ մի վեմի ներքևում, հանուն ամենասուրբ երրորդութեան: Եվ այնտեղ կախ տվեց մի կանթեղ՝ առանց պարանի և լցրեց այն իր արտասուքով և խնդրեց Աստծուց, որպեսզի երկնային լույսով վառելով անշեշ մսա մինչև աշխարհի վախճանը: Որը և եղավ ըստ խնդրածի, որ մտում է մինչև այսօր՝ ի փառս Աստծու և ի պարծանս իր ծառայի: Որը և երկար ժամանակ բաց աչքով տեսավ Գրիգոր ականատեսը, որի մասին հետո պիտի խոսենք, որ և դրա համար կոչվեց Ականատես»¹⁴:

Այդ պատմությունն առավել մանրամասն ներկայացված է Սաղմոսավանքի կոնդակում: Այդտեղ ասվում է, որ Սաղմոսավանքի հրաշալի հորինվածքով Ս. Սիոն մեծ եկեղեցու կառուցման ավարտից հետո (1215 թ.) Վաչե Վաչուսյանն խնդրում է Գրիգոր վարդապետին, որպեսզի նա աղա-

14 Սիմեոն Երևանցի, Ջամբո, Երևան, 2003, էջ 402–403:

չի Աստծուն՝ ցույց տալու նշանը, այսինքն՝ աներևույթ կանթեղը: Տաճարի՝ Ս.Սիոնի նավակատիքի ժամանակ պատարագիչ Գրիգոր վարդապետը հազարավոր բազմության հետ համատեղ աղիողորմ արտասուքներով, ի խորոց սրտի հառաչանքներով ամենագուր Սաստուն աղերսում են, և Ողորմածը կատարում է նրանց խնդրանքը. երեկոյան ժամին ծագեց լույս երկնային՝ «որպէս մեծին Եղիայի՝ ի քորէր լերինն՝ հողմով և շարժմամբ յայտնեալ ի պակուցումն ՄԲ Մարգարէին: Նմանապէս շարժմամբ և փայլատակմամբ իջեալ լուսոյն ի հիացումն ամենեցուն» երևաց նշանը: Բոլորը Գրիգոր Ականատեսի գլխավորությամբ փառաբանեցին Աստծուն¹⁵:

Ղ. Ալիշանի ասելով. «...տապան նորա յեկեղեցուջ վանացս ցարդ ուխտատեղի է, քանզի համարի նա և բերող առուին Աշտարակայ»¹⁶:

Գրիգոր Ականատեսի գերեզմանը, մեր դիտարկմամբ, այն մեծ, գորշավուն տապանաքարն է, որ գտնվում է Սաղմոսավանքի գավթի հարավային պատի մոտ և Ս. Աստվածածին եկեղեցի-գրատան արևմտյան շքանուտքի առջևում. մեկ ուրիշ տապանաքար, մարմարյա, դրված է վանքի նշանավոր առաջնորդ Հովհաննես Կարբեցի ճգնավոր եպիսկոպոսի (1638–1656) շիրիմի վրա Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ մատուռի նախասարահում:

Նկ. 5. Հովհ. եպս. Կարբեցու գերեզմանի վրայի խաչքարը:
Սաղմոսավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցի:

15 Տես Մատենադարան, ձեռ. N 8061:

16 Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 163:

Երրորդ տապանաքարը՝ հարթ, քառակուսիաձև, գտնվում է Ս.Սի-
ոն եկեղեցու հյուսիսարևելյան մասում՝ դրսից, որմնափակ խաչքարի առ-
ջև: Դա, համաձայն արձանագրության, 1309 թ. տեղադրել է Թադևոս քա-
հանան իր ծնողների գերեզմանի վրա: Այլ թաղումներ թե՛ վանքում, թե՛
նրան անմիջապես մոտ, չեն նկատվում, չհաշված մեկ-երկու անշուք սալա-
տապաններ, որ նշմարվում են գավթի հյուսիսարևմտյան անկյունում:
Գրիգոր Ականատեսի գերեզմանի մեր տեղորոշումը կարծես հաստատ-
վում է Պ. Պողոյանի «Կովածաղիկ» (1878 թ.) վեպի՝ մեզ համար նախկինում
անհայտ հետևյալ հղմամբ, որ մեջբերում ենք ըստ Վ. Դևրիկյանի
պրպտումների. «Սաղմոսավանքի եկեղեցու աջակողմյան դասումն է թաղ-
ված Ականատեսը, և ամեն մի աշտարակցի, եկեղեցի մտնելուս, անպատ-
ճառ մի «ողորմի» տալիս է ու համբուրում նրա գերեզմանը»¹⁷: Պ. Պողոյանը
նաև ավելացնում է, որ «նրա երկայն և սրամեջք տապանագիրը մինչև
այսօր անվսաս մնացել է»¹⁸: Այստեղից հասկանալի է, որ տապանաքարի
հյուսիսային կամ հարավային երկարավուն նիստին փորագրված է եղել
ուռուցիկ տառերով (եկնագիր) արձանագրություն: Եթե նույնիսկ այդպի-
սի գիր եղել է այդ տապանաքարին (սման ուրիշ գրություն Սաղմոսավան-
քում մեզ առհասարակ հայտնի չէ), ապա այն այսօր չի երևում և ոչ էլ
իմաստ ունի բացելու եղանակով ստուգել, քանի որ շիրմաքարի շուրջբոլո-
րը մինչև մակերես՝ սալահատակով խնամքով հավասարեցված է գետնի
մակերևույթին:

Հետագա դարերի մատենագրական աղբյուրներում քանիցս հիշա-
տակվում են Սաղմոսավանքի սրբությունները: Այսպես, 1496 թ. ընդօրի-
նակված Ավետարանի հիշատակարանում գրիչ Ովանես արեղան նշում է,
որ Սուրբ գրքի ընդօրինակումն սկսել է Մաքենիսում, որտեղ վերջացրել է
Ա գլուխը, իսկ ավարտին հասցրել Սաղմոսավանքում՝ «ընդ հովանեա
սուրբ Սիոնիս և *սուրբ նշանասցս*, որ աստ կան հաւաքեալ...»¹⁹:

Գլածորում Եսայի ըստնապետի ուսուցչապետության տարինե-
րին (1284–1338) ընդօրինակված ժողովածուի, որ հիմնականում ընդգրկում
է Մովսես Քերթոզի (7-րդ դ.) «Գիրք Պիտոյից» աշխատությունը, հետագա-
յի հիշատակարանում գրված է. «Յիշատակ է սուրբ տառս Պիտոյից Սաղ-
մոսավանուց *սոսկալի Սուրբ Նշանասցս*, ի յոտն Արագածու, ի թվին ՌԲ
(1553)-ն»²⁰:

17 Դևրիկյան Վ., Լուսավորչի կանթեղը, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 25:

18 Պողոյան Պ., Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1963, էջ 129:

19 ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մաս Գ, կազմ. Լ. Խաչիկյան,
Երևան, 1967, էջ 226:

20 Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ե,
Երևան, 2009, էջ 882:

Առաքել Դավրիժեցին (1590–1670) իր «Պատմութեան» ԻԱ գլխում, պատմելով նշանավոր Սարգիս եպիսկոպոսի մասին, գրում է, որ նա, գնալով Սաղմոսավանքի մեծափառ ուխտը, «լեալ սպասատր բազմահասար սրբութեանց, որք կան անդր»²¹:

Ըստ Ղ.Ալիշանի՝ Հովհաննես եպս.Կարբեցու առաջնորդության տարիներին (1638–1656) Թովմա վարդապետ Վանանդեցին, որ ներքողներ է գրել հայոց վանքերի մասին, մեկն էլ ձոնել է Սաղմոսավանքին.

«Սաղմոսավանք առասացեալ,
Արագածու սուրբ Նշան լեալ.
Օձահալածն անդ կայ եղեալ,
Աստուածընկալն երկրրպագեալ:
Սուրբ Յակոբայ աջըն պատուեալ
Որ Մծրնայ առաջնորդեալ.
Միս Յակոբայ ճկոյթ կալեալ,
Որ Տեառն եղբայր էր անուանեալ»:²²

Ճիշտ է, այս բանաստեղծության մեջ Սաղմոսավանքի ոչ բոլոր սրբություններն են հիշատակված, բայց վերը հղված աղբյուրների համաձայն, տեսանք, որ դրանց թիվը եղել է ութ: Սակայն Սաղմոսավանքի կալվածագրերից մեկում՝ գրված 1742թ., հողի առուվաճառքի գործարքի հաստատուն մնալու համար՝ վճռվում է պայմանագիրը խախտողներին սպառնալ նաև վանքի «Թ (9) սուկալի սուրբ նշանացն ...»²³:

Իններորդ սրբությունը, ինչպես ենթադրել է տալիս Զաքարիա Ագուլեցու՝ Սաղմոսավանքում իր գտնվելու մասին նկարագրող խոսքերի «և այլ սրբոց գերեզման համբուրեցի» հատվածը²⁴, գերեզման է, քանի որ մինչև 17-րդ դ. կեսը որպես գերեզման-սրբատեղի հիշատակվում է միայն Գրիգոր վարդապետ Ականատեսի ննջարանը: Կարծում ենք, որ երկրորդ գերեզմանը, ինչն ու շքանադարում է հավելվել Սաղմոսավանքի ութ սրբությունների շարքը որպես իններորդի, դա Հովհաննես եպս. Կարբեցի ճգնազգյաց առաջնորդի շիրմին է վանքի Ս.Աստվածածին եկեղեցի-գրատան հյուսիսարևելյան պատի տակ: Մարմարյա տապանաքարի արևելյան եզրին 1669թ. եպիսկոպոս Հովհաննեսի հիշատակի համար խաչքար է կանգնեցվել²⁵: Առհասարակ, տակավին Սահակ Պարթևի կանոնախմբի

21 *Առաքել Դավրիժեցի*, նշվ. աշխ., էջ 215:

22 *Ալիշան Ղ.*, նշվ. աշխ., էջ 164:

23 Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր, պր. I, կազմ. Հար. Աբրահամյան, Երևան, 1941, էջ 64:

24 *Զաքարիա Ագուլեցի*, նշվ. աշխ., էջ 108:

25 Տե՛ս *Պարոտայանց Վ.*, Սաղմոսավանք, էջ 58: Խաչքարի քիմի վերնամասում եպիսկոպոսի անվան հատվածը կտրտված է, որը մենք պատմական աղբյուրների հղմամբ վերականգնում ենք Յոհաննես:

24-րդ կանոնով արգելվել է եկեղեցու ներսում թաղում կատարելը²⁶: Սակայն վանքի շինարար առաջնորդ Գարրիել վարդապետ Կարբեցին (1656–1661, 1662–1674), իր հորեղբորն այդտեղ թաղելով, նկատի է ունեցել այն, որ այդ վայրը թեև համարվում է Ս. Աստվածածին եկեղեցու մաս, բայց ժամանակին եղել է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ մատուռի նախասարահ, հետևապես եղբորորդին ոչ մի կանոն չի խախտել:

Այսօր, բարերախտարար Սաղմոսավանքի սրբությունների գերակշիռ մասը հուսալիորեն պահպանվում է թե՛ տեղում, թե՛ Մայր Աթոռում՝ խորհրդանշելով այդ վաղեմի, լուսավորչաշեն սրբարանի միջնադարյան փառքն ու բարձր հեղինակությունը:

СВЯТЫНИ СРЕДНЕВЕКОВОГО САГМОСАВАНКА

Ашот Манучарян

Резюме

В средние века Сагмосаванк был известен не только своей высшей духовной школой, богатой библиотекой, но и христианскими святынями, которые хранились под крышей этого монастыря. Их было девять, из которых – четыре креста, один хачкар, мощи двух святых (Длань св. епископа Акопа из Мцбины, Палец св. Акопа Брата Господня) и две могилы, которые принадлежали двум известным главам епархии монастыря. Часть этих святынь до сих пор существует, некоторые в Святом Престоле Эчмиадзина, а некоторые на территории монастыря.

Ключевые слова: Сагмосаванк, святыня, крест, средневековье, высший, школа, богатый, библиотека, христианский, мощи, известный, лидер.

SACRED OBJECTS FROM MEDIEVAL SAGHMOSAVANK

Ashot Manucharyan

Summary

The medieval monastery Saghmosavank was not only known for its higher school and the rich library, but also for the Christian sacred objects preserved under its floors. They were nine in number, four of which were crosses, one was a khachkar (cross-stone), two were relics of saints (the right hand of St. Hakob Mtsbinatsi, the finger of St. Hakob Lord's Brother). There were also two graves which belonged to two noted leaders of the monastery.

Today a part of it is kept in the See of St. Etchmiadzin and another part is preserved on the territory of the Monastery.

Keywords: Saghmosavank, sacred items, cross, medieval, higher school, rich library, Christian, relic, known, leader.

26 Տե՛ս Կանոնագիրք հայոց, Ա, աշխատասիրությամբ Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 380–381:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

- ԱՀ — Ազգագրական հանդես
ԱՇՍԱՀ — Արմեն Շավարշի Սարգսյանի անձնական հավաքածու
ԳՀ ՓԺԲ — Գարեգին սարկաուզ Հովսեփեանց, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիստիոթինից
ԳՄ — Գարեգին Սրվանձտյանց
ԵԼՄ — Ե. Լալայեան, Մարգարիտներ հայ բանահիստիոթեան
ԷԱԺ — Էմինեան ազգագրական ժողովածու
ԼՀԳ — Լրաբեր հասարակական գիտությունների
ՀԱԲ — Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն
ՀԺՀ — Հայ ժողովրդական հեքիաթներ
ՀՀ ՀԱՀԽ — Հին աուանդական հեքիաթներ Խոտորջրոյ, հաւաքեց Հ. Մ. Հաճեան
ՀՀ ՊԿՊԱ — Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ
ՀՍՀ — Հայկական սովետական հանրագիտարան
ՄՄ — Մեարոպ Մաշտոցի անվան մատենադարան
ՆԳՆ — Ներքին գործերի նախարարություն
ՊԲՀ — Պատմաբանասիրական հանդես
Վկ — Վկայություն
ՔՀ — «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան
МНМ — Мифы народов мира
СЭ — Советская этнография
СПГУ — Санкт-Петербургский государственный университет
ЧГИКИ — Чувашский государственный институт культуры и искусств

CONTENTS

Preface	9
1. Stepan Lisitsian (on the occasion of his 150th birthday) <i>Lilia Vardanyan</i>	11
I. THE ARMENIAN GENOCIDE, SELF-DEFENCE, CANONIZATION	
2. Shaping the image of “the enemy” as supporting factors for the mass violence in the context of the Armenian Genocide <i>Hasmik Grigoryan</i>	18
3. The heroic battle of Moussa dagh according to the testimonies of the eyewitness survivors <i>Verzhine Svazlyan</i>	27
4. Andranik: folklore character <i>Alvard Ghaziyanyan</i>	41
5. Canonization of the martyrs of the Armenian Genocide as a cultural event <i>Harutyun Marutyanyan</i>	54
II. STALINISM: YESTERDAY AND TODAY	
6. The forced relocation of Armenians and the subgroup of “Turks” in specific localities exiled from the Black sea area <i>Hranush Kharatyan</i>	66
7. Altayan exile as a source of innovations <i>Levon Abrahamian</i>	81
8. The localization of the monument of Anastas Mikoyan as a “place of memory” <i>Hasmik Knyazyan</i>	90
III. OLD AND NEW REFUGEES/IMMIGRANTS IN ARMENIA	
9. Generation change issues in compatriotic unions <i>Anna Markosyan</i>	106
10. The Pand pilgrimage as a paradigm of the Getashen descendents’ identity <i>Gayane Shagoyan, Arsen Hakobyan, Victoria Khurshudyan</i>	116
11. The process of integration and naturalization of Armenian refugees from Azerbaijan (1988–1992) <i>Shushanik Ghazaryan</i>	126
12. The process of accomodation of Syrian Armenians <i>Armenuhi Stepanyan</i>	135
13. Language as an important component for Syrian Armenians cultural adaptation (an ethno-sociological survey) <i>Gayane Hakobyan</i>	143

IV. ETHNOGRAPHY OF MUSEUM OBJECTS

14. The types of money and their ritual significance 156
Armine Zohrabyan
15. Manifestations of compositions and ornaments
of Armenian carpets in middle age Spanish carpets 168
Lilia Avanesyan
16. Necklaces with dragon symbols 179
Astghik Israelian
17. On the issue of promoting of ethnographic artifacts and collections
in the light of modern market relationships 193
Lianna Gevorgyan

V. BELIEF, RITUAL, FESTIVAL

18. Trepanation in the Late Bronze and Early Iron ages (on anthropological
materials from the territory of the Lori region of Armenia) 206
Anahit Khudaverdyan, Suren Hobosyan
19. The miracle factor in the religious-ecclesiastical legends of Moks 217
Ester Khemchyan
20. The soul outside of the body in Armenian tales of magic 231
Tamar Hayrapetyan
21. The Hisnakats (Forty days) feast epiphany 243
Hasmik Abrahamyan
22. On the tradition of raising of Varaz-Trdat, the Prince
of Caucasian Albania, on the shield 255
Artak Dabaghyan
23. Reflection in the “curtail form” of the ritual in
the name of one plant 263
Emma Petrosyan, Zaruhi Sudjyan
24. Funerals that can be photographed and
funerals that can not be photographed 269
Smbat Hakobyan
25. Armenian-Catholic community of Samtskhe-Javakhk
(an attempt of historic-ethnographic research) 279
Sose Grigoryan

VI. SACRAL PLACE AND CHURCH

26. Sacred landscape of Tirinkatar on Aragats 290
Arsen Bobokhyan
27. Sacred objects from medieval Saghmosavank 302
Ashot Manucharyan
28. Mount Cassius in traditional ancient beliefs and
folk tales of Armenians in the Antioch region 313
Hagop Tcholakian

29.	Two churches, two communities: social and religious context of newly built churches <i>Yulia Antonyan</i>	328
VII. LEISURE		
30.	The cafn environment in Yerevan: eastern space with western trajectory <i>Gohar Stepanyan</i>	340
31.	Leisure time structure changes in urban residential areas of the Republic of Armenia <i>Ruben Ohanjanyan</i>	353
VIII. PUBLIC DISCOURSE AND BEHAVIOUR		
32.	The interactions of culture and certain contemporary fundamental issues in Armenian public perceptions <i>Nikol Margaryan, Meline Torosyan</i>	366
33.	Some aspects of gender communication issues in Post-Soviet Armenia <i>Lilit Manukyan</i>	383
IX. AGRICULTURE AND GATHERING		
34.	Agricultural customs in Armenia in the 17th century according to historiographers Zakaria Kanakertsi and Zakaria Aguletsi <i>Christine Papikian</i>	392
35.	Gathering of wild fruits in Lori <i>Angela Amirkhanyan</i>	
X. EPIC POEM		
36.	Armenian folk heroic epic <i>Armen Petrosyan</i>	414
37.	Aram Ghanalanyan: writing down and editing the versions of “Sasna tsrer” (Daredevils of Sassoun) epic poem <i>Anna Poghosyan</i>	426
38.	The religious ceremonial component in the Armenian epic “Sasna tsrer” <i>Sargis Harutyunyan</i>	439
XI. FAIRY TALE		
39.	Gift-bringer and adviser animals in the Armenian folk tales <i>Marine Khemchyan</i>	446
40.	Fairy tale narration today <i>Nvard Vardanyan</i>	458